

УДК 811. 161. 2' 367
ББК 81.022 (2УК)

Володимир Гошилик

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЕДИКАТНИМИ СТІЙКИМИ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИМИ СПОЛУКАМИ, ПОШИРЕНИМИ ІНФІНІТИВОМ

У статті розглядається семантико-синтаксична структура речень із предикатними стійкими дієслівно-іменними сполуками, поширеними інфінітивом. Проаналізовано характер поєднання аналітичного предиката і синтаксичного ад'єктива дієслівної природи та вплив їх взаємодії на пропозитивні потенції висловлювання.

Ключові слова: стійка дієслівно-іменна сполука, семантико-синтаксична структура речення, аналітичний предикат, інфінітив, семантично елементарне просте речення, семантично неелементарне просте речення, пропозиція, каузація, оцінка.

SEMANTIC-SYNTACTICAL STRUCTURE OF SENTENCES WITH THE PREDICATE SET VERB-NOUN PHRASES MODIFIED WITH THE INFINITIVE

The article deals with the semantic-syntactical structure of sentences with the predicate set verb-noun phrases modified with the infinitive. The author analyses the nature of the combination of the analytical predicate and verb-based syntactical attribute as well as the influence of their interaction on the propositional potential of the utterance.

Key words: set verb-noun phrase, sentence semantic-syntactical structure, analytical predicate, infinitive, semantically elementary simple sentence, semantically non-elementary simple sentence, proposition, causation, evaluation.

Як відомо, розчленованість форми аналітичних дієслівних предикатів, граматично представлених стійкою дієслівно-іменною сполукою (далі – СДІС), та семантична центральність їх іменникового компонента уможлиблюють вираження додаткової характеристики позначуваної предикативної ознаки через використання в присубстантивній позиції різного роду атрибутивних поширювачів: прикметників, безприйменниково- і прийменниково-відмінкових форм іменників, числівників, займенникових слів та інфінітивів. Оскільки “атрибутивні відношення не становлять суто семантичної категорії, а є категорією формально-синтаксичною, що в синтаксичному плані узагальнює різноманітні власне-семантичні відношення і “пригашує” їх для комунікативного підкреслення інших наявних у реченні відношень” [6, 134], зазначені синтаксичні атрибути мають у реченнєвій структурі комплікативний характер, що залежить від глибини перебудови конструкцій на основі базових (елементарних) речень. При цьому присубстантивні атрибутивні поширювачі мають неоднакову здатність формувати поліпропозитивні висловлювання, що

залежить від їх частиномовної специфікації, різного ступеня семантичної ємності, особливих сигніфікативних та предикатних властивостей.

Роль атрибутивного комплікатора у реченнях із аналітичними дієслівними предикатами може виконувати інфінітив як “специфічна міжчастининомовна форма, позбавлена чітких морфологічних характеристик і використовується двома центральними частинами мови – дієсловом та іменником” [5, 120]. Зайняття інфінітивом синтаксичної прикметникової позиції зумовлено модальним планом іменникових компонентів неоднослівних предикатів, що виявляється у синсемантичності переданого ними значення. Так, у реченні *Він відчув непереможне бажання **намалювати когось з казахів*** (З. Тулуб) інформативну недостатність лексеми *бажання* й утвореної на її основі сполуки *відчувати бажання* (яке?) покликаний компенсувати інфінітивний комплекс *намалювати когось з казахів*, тобто між ними встановлюються атрибутивно-комплетивні відношення.

Означальний характер інфінітива у постпозиції до семантично центрального іменникового компонента складних номінацій дієслівного типу виявляється на глибинному рівні структурної організації висловлювання у формі складних семантичних відношень, пов’язаних із багатоплановою категорією модальності¹.

Як відомо, внаслідок поєднання з інфінітивом, сполучуваність з яким властива обмеженому колу лексем із модальним значенням, виникає особлива семантико-синтаксична єдність, що уможливорює суб’єктивну кваліфікацію повідомлюваного. Здатність брати участь у творенні складеного модального предиката мають також досліджувані сполуки, що є неоднослівними еквівалентами відповідних модальних дієслів. Так, завдяки модальному значенню, якого предикатні СДІС набувають через семантику утворених у процесі номіналізації пропозитивних імен віддієслівного (*змога, намір,*

¹ Під модальністю розуміємо комплексну і багатоаспектну семантико-синтаксичну категорію, яка “бере безпосередню участь у формуванні семантики речення й охоплює диференційні модальні характеристики, котрі проявляються у різних аспектах реченнєвої структури, часто нашаровуючись одна на одну” [10, 14].

рішення, потреба, прохання, наказ та ін.) та відприкметникового (здатність, можливість, наглість, схильність та ін.) походження, досягається передача відтінків бажаності, можливості, необхідності, повинності тощо, які відображають оцінку зв'язку між об'єктом дійсності та приписуваною йому ознакою [2, 123], як-от: *Раз виявив бажання ближче познайомитися із технікою Павло* (Г. Тютюнник); *Потім льотчик знову коло матері, і вона має змогу повести його по двору...* (О. Гончар); – *Маю потребу порадитись з вами, – почала імператриця* (П. Наніїв). – У наведених прикладах характер зв'язку між репрезентованою інфінітивом дією (предикативною ознакою) та її суб'єктом виявляється за посередництва СДІС, які виконують роль “модального модифікатора” [1, 90] і кваліфікують цей зв'язок як можливий, необхідний чи бажаний. Виражений за допомогою зазначених модальних модифікаторів тип модальності має обмежений характер і не поширюється на всю синтаксичну структуру речення, на що у свій час слушно вказала Г.О. Золотова: “Модальні значення повинності, необхідності, можливості виявляються у відношеннях між дією та її суб'єктом, а не у відношенні змісту висловлювання до дійсності, саме тому вони не є різновидами основного модального значення речення...” [7, 143].

До модальних модифікацій речень однаковою мірою належать конструкції з так званими суб'єктним та об'єктним інфінітивами, які, проте, відрізняються характером поєднання у їх структурі модального компонента й неозначеної форми. Йдеться про відмінності трактування природи таких сполучень, серед яких зустрічаються не лише цілісні неподільні комплекси, а й синтаксично членовані сполучення, що зумовлює відповідно неоднозначну характеристику ролі у них інфінітива.

Як відомо, сполучення суб'єктного інфінітива з модальними модифікаторами забезпечує вираження позитивного / негативного модально-волюнтативного відношення суб'єкта до власної потенційної дії. Моносуб'єктність конструкцій із такого роду поєднаннями зумовлює мінімальне представлення каузативного аспекту модальності, що виявляється в

ускладненні семантичної структури висловлювання. У сучасній українській мові можна виділити такі типи речень із предикатними СДІС модальної семантики та суб'єктним інфінітивом:

1. **Речення можливості.** Можливість / неможливість реалізації конкретної дії суб'єктом пов'язана з наявністю / відсутністю в нього певних потенцій, тобто фізичної чи духовної здатності діяти. Вираження такої здатності забезпечують неоднослівні модальні предикати з семантичним компонентом “можливість” типу *мати змогу, мати можливість, відзначатися вмінням, відзначатися здатністю, мати право* тощо. Наприклад: *Вони ще мають змогу сідати на міському іподромі* (О. Гончар); *Павло Гречаний, що сторожував біля лавки і мав чи не найбільшу можливість милуватися півнячими ораторіями, присягався, що починайлом був не троянівський півень, а залужанський* (Г. Тютюнник); *Ця людина відзначалася винятковим вмінням слухати свого співрозмовника...* (З журналу). – У наведених конструкціях сполуки *мати змогу, мати можливість, відзначатися вмінням* слугують засобами характеристики суб'єкта за наявністю у нього певних можливостей, умінь, зміст яких конкретизується за допомогою інфінітива. Таке співвідношення конститuentів у цілісному семантико-синтаксичному комплексі дало змогу В.М. Брицину говорити про допоміжний характер інфінітива, а не компонента з модальною семантикою [3, 48].

Супроводження інфінітивом сполуки *мати право* уможливорює розкриття мовними засобами змісту так званої екзогенної можливості, тобто такої, що “відображає відсутність у ситуації позасуб'єктних факторів, які перешкоджають реалізації дії” [9, 34], як-от: *І тоді вони мали право скаржитись, вимагати співчуття і допомоги* (О. Гончар); [Теодоро:] *Той, на кого нападуть, має право одбиватись; наше гасло: не здаватись, зневажати долі лють і свою верстати путь* (Переклад Миколи Лукаша). – Репрезентуючи обумовлену певними обставинами усвідомлену можливість робити щось, модальний предикатний комплекс імплікує додаткову інформацію про описуваний стан речей, з метою розкриття якої мовець апелює до ширшого

контексту чи загальних правил укладу суспільного буття. У випадку заперечення наявності у суб'єкта відповідного права у тексті вказується причина, що зумовлює такий стан речей. Наприклад: *Одне тільки його [Дон Кіхота] муляло, що він не дістав досі висвяти на рицаря, то й не має ще повного права шукати якоїсь пригоди, поки його не приймуть до рицарського стану* (Переклад Миколи Лукаша).

2. Речення повинності / необхідності. Модальне значення повинності / необхідності (“дебітивності” в термінології О.А. Тронь) означає приписуваність суб'єктові дії, “зумовленої законами, звичаями, традиціями, правилами, обов'язками, інструкціями, внутрішніми потребами чи особистим досвідом мовця, звичайною послідовністю подій, тобто нормами в широкому розумінні цього слова” [10, 29]. Діяч у конструкціях із модальними предикатами повиннісної семантики усвідомлює необхідність реалізації відповідної акції та сприймає цю необхідність як даність. При цьому обов'язковість певної дії може оцінюватися як бажана чи небажана. Наприклад: 1) *Всупереч бажанню залишатися осторонь “брудних справ” колишніх компаньйонів, які буквально розперезалися у гонитві за новими сферами впливу, банкір відчув нагальну потребу втрутитися у ситуацію...* (З газети). – Зазначена конструкція передає ситуацію мовлення коли суб'єкту необхідно всупереч волі та бажанню здійснити названу інфінітивом дію. Модальне значення вимушеності визначає тут дію як обов'язкову, але небажану, на що вказує відповідна допустова синтаксема (*всупереч бажанню*). 2) – *Я полковник війська польського Юзеф Вітте. Маю негайну потребу бачити головнокомандуючого російськими військами* (П. Наніїв). – У наведеному прикладі ілюструється обумовленість модальності потреби цільовою нормою, що корелює з семантикою вигоди та користі. Необхідність реалізації потенційної дії оцінюється суб'єктом позитивно, оскільки вона (дія) трактується ним як засіб для досягнення поставленої мети.

Залежність позиції діяча від різного роду детермінуючих чинників дає змогу дослідникам вважати примусову причину (норму) диференційною

ознакою дебітивної модальності [11, 115; 4, 8; 10, 48]. Змушуюча ситуація може міститися у контексті, пресупозиції чи самому реченні й виражатися експліцитно або імпліцитно. Так, наприклад, у реченні *Тільки через власну необачність журналіст мав необхідність двічі звертатися за допомогою до правоохоронних органів* (З газети) причинова синтаксема *через необачність* слугує засобом експліцитного представлення ситуації-причини, що зумовила необхідність суб'єкта-діяча реалізувати виражену інфінітивом дію. Дану конструкцію можна представити у вигляді двох пропозицій із каузативною зв'язкою між ними, як-от: *Журналіст був необачним* ↔ *тому* ↔ *Він мав необхідність двічі звертатися за допомогою до правоохоронних органів*. Натомість, прихованою є змушуюча ситуація у реченні *Кожна людина по життю несе святий обов'язок любити й поважати власних батьків...* (З газети), де передбачається звернення реципієнта до канонів людського буття, прескрипцій, що видаються як самі собою зрозумілі.

3. **Речення бажаності.** Модальні модифікатори із семантикою бажаності містять вказівку на активне відношення суб'єкта-діяча до власної потенційної дії. Саме тому модус бажання виразно відноситься до волітивного плану і передбачає вираження різних відтінків волевиявлення, як-от: **власне бажаності** (*мати бажання, плекати мрію* та ін.), **готовності** (*виявляти готовність, мати намір, приймати рішення, мати задум* та ін.), **згоди** (*давати згоду, складати присягу* та ін.), **випробування** (*робити спробу*) тощо. Наприклад: *Учні цієї школи виявили бажання залишитися в рідному селі* (З газети); *Дід Гапличок мав прожект вивести породу корів на вісім дійок* (Є. Гуцало); *Мав намір викрасти поламаний віз* (Л. Мартович); *Зложили всі обітницю врочисту ховати таємницю до загину* (Леся Українка); *Він тепер постився і дав зарік мовчати* (М. Коцюбинський); *Уряд зробить спробу розблокувати імпорт м'яса, встановити правила гри на ринку, не допустити зростання цін на цей вид продукції* (З газети). – Модальні предикатні комплекси, що виражають у наведених конструкціях намір діяча реалізувати відповідну дію, передбачають,

на думку авторів “Російської граматики” (Прага, 1979), наявність зв’язку спільної для них ознаки “мати намір” із ознакою “відчувати потребу”, бо “зв’язок вказаних ознак є вповні природнім, оскільки наявність ознаки “мати намір” деякою мірою впливає із наявності потреби реалізувати яку-небудь дію, чи ж з її оцінки як бажаної дії” [8, 824]. Таким чином, зацікавлення суб’єкта-діяча у дії, що слугує засобом задоволення наявних у нього потреб, зумовлює позитивну оцінку загальної ситуації та відповідно активну його позицію.

4. **Речення міри звичайності дії.** Предикатні СДІС із семантикою міри звичайності дії меншою мірою виявляють значення модальності й відзначаються високим рівнем пропозитивності значення. Супроводжуючись інфінітивом, вони не виявляють здатності утворювати з ним цілісного неподільного комплексу. Наприклад: *На цій отомані спав... панотець по обіді. Мав звичай лягати з чобітьми* (Л. Мартович); *Славко мав звичку сідати на тім ослоні та й довбати перед собою патином у землі ямку* (Л. Мартович). – Хоч інфінітив і пояснює зміст вираженої неоднослівним дієслівним предикатом ознаки, він набуває пропозитивного прочитання, що відбивається на семантичному рівні структурної організації висловлювання. Порівняйте: *Панотець мав звичку лягати з чобітьми* ← *Панотець лягав з чобітьми + Лягати з чобітьми було звичним для панотця ділом.* – Предикатна СДІС *мати звичку* є засобом репрезентації додаткової ознаки з темпоральним значенням і корелює з адвербіальним детермінантним поширювачем часового плану *ззвичай*: *Панотець ззвичай лягав з чобітьми.*

Реалізувати власне пропозитивне прочитання досліджувані сполуки можуть за умови заміни їх дієслівного компонента, внаслідок чого вони стають самостійними предикатами, а суб’єктний інфінітив набуває функції поширювача структурної схеми. Так, здатність виконувати допоміжну модальну функцію у складі цілісного модального предикатного комплексу втрачається сполуками типу *набувати здатності* (← *мати здатність*), *здобувати право* (← *мати право*), *одержувати змогу* (← *мати змогу*),

отримувати нагоду (← *мати* нагоду), *отримувати* завдання (← *мати* завдання), *виробляти* звичку (← *мати* звичку), *втрачати* надію (← *мати* надію), *втрачати* право (← *мати* право) тощо, у значенні яких акцент робиться на набутті чи втраті суб'єктом певної ознаки (здатності, можливості, вміння тощо), як-от: *Все, до чого торкався Шевченків геній, набувало здатності рости й плодоносити* (О. Гончар); *Новий уряд отримав нагоду доказати на дії правильність обраного курсу* (З журналу); *Завдяки співаці Руслані Україна виборола право проводити ювілейний конкурс "Євробачення"...* (З газети); *Після виснажливої судової тяганини потерпілий втратив усяку надію докопатися правди...* (З газети); *Ураган звуків оглушив Марту в лісі, і вона втратила здатність орієнтуватися* (Ю. Слісаренко); *Після того, як постачальники палива дискредитували себе в період посівної кампанії, вони втратили право очікувати від уряду яких-небудь поблажок* (З газети). – У наведених прикладах інфінітив із семантично пов'язаними з ним членами позначає модально неорієнтовану ситуацію, здатність відтворювати яку набуває чи втрачає суб'єкт-діяч. Перехід суб'єкта до вираженого інфінітивом якісно нового стану може бути, як бачимо, результатом його активної цілеспрямованої дії (*вибороти право*) чи не залежних від його бажань та сподівань процесів (*набувати здатності, втрачати право* тощо). Отже, повідомлення про набуття чи втрату суб'єктом відповідної ознаки складає зміст окремої пропозиції, а неозначена форма виконує у реченнєвій структурі функцію облігаторного поширювача означального характеру.

Неоднослівні номінації здатні передавати семантику причиновості й вступати з суб'єктним інфінітивом у причиново-наслідкові відношення. Так, у сполуках *мати необережність* та *мати щастя* завуальованою є ситуація-причина, яка передувала вираженій інфінітивом дії і зумовила її реалізацію, як-от: 1) *На зоні юнак мав необережність викласти сусідові по камері суть справи...* (З газети). – У наведеному прикладі сполука *мати необережність* є корелятом причинової синтаксеми з *необережності*, на що вказують відповідні трансформації: *На зоні юнак мав необережність викласти сусідові по камері*

суть справи ← *На зоні юнак з необережності виклав сусідові по камері суть справи...* ← *На зоні юнак виклав сусідові по камері суть справи* + *Юнак був необережний*. 2) *Я мав щастя бути учнем дорогої Ганни Антонівни...* (Ю. Яновський). – Суб'єктивна кваліфікація мовцем власної дії імплікує додатковий каузативний зміст, що дає змогу розкласти наведену конструкцію на дві пропозиції: *Я був учнем дорогої Ганни Антонівни* + *Мені пощастило*.

При поширенні іменникового компонента аналітичних предикатів суб'єктивним інфінітивом можливим є вираження цільових відношень. Наприклад: *Його [Стуса] ім'я відоме, але мало хто завдав собі клопоту збагнути бодай кілька його текстів* (З журналу). – У цьому реченні репрезентована інфінітивною конструкцією цільова ситуація є очікуваним для суб'єкта результатом вираженої предикатною СДІС дії. Про семантичну складність наведеного висловлювання свідчать такі трансформації: *Мало хто завдав собі клопоту збагнути бодай кілька його текстів* ← *Мало хто завдав собі клопоту, аби збагнути бодай кілька його текстів* ← *Мало хто завдав собі клопоту* + *Збагнути бодай кілька його текстів*.

Складні семантичні відношення, пов'язані з категорією каузативності, виникають між предикатними СДІС із модальним значенням та поєднуваними з ними об'єктивними інфінітивами, сполучення яких відкривають можливості вираження модально-волюнтативного відношення до дії-інфінітива з боку іншого суб'єкта, який впливає на волю потенційного суб'єкта цієї дії. Наприклад: *Довголітня самотність виробила в Клавди звичку розмовляти сама з собою* (Ірина Вільде); *Вона [козачка] виступила із закликом продовжувати боротьбу з поневолювачами краю* (З журналу); *Тільки ґрунтовна математична підготовка Брянського дала йому змогу швидко врахувати всю особливість роботи в горах* (О. Гончар); *Сама доля дала йому притоку [привід] журитися, а він не журився!* (Л. Мартович). – Зазначені неоднослівні предикати є виразниками каузативного значення, що сигналізує про поліпредикативність породжених ними конструкцій. Речення містять дві

ситуації, перша з яких позначає спрямовану на певний об'єкт реальну каузуючу дію, а друга – дію ірреальну каузовану, суб'єкт якої є об'єктом каузуючої дії і виражається іменником або займенником непрямого відмінка, а потенційна дія – об'єктним інфінітивом.

Отже, поширення неоднослівних предикатів інфінітивом зумовлене модальним значенням їх іменникових конститuentів, з якими неозначена форма вступає у формальні атрибутивно-комплетивні відношення. Результатом зазначеного поєднання може стати цілісний семантико-синтаксичний комплекс, засобами якого передається суб'єктивна кваліфікація повідомлюваного. З іншого боку, можливим є ускладнення семантичної структури речення з такого роду утвореннями, що пов'язано з пропозитивним прочитанням неоднослівного модального модифікатора.

Література

1. Адамец П. К вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением необходимости и возможности // CSK. – 1968. – Т. 13. – № 2. – С. 88-90.
2. Беляева Е.И., Цейтлин С.Н. Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, ЛО, 1990. – С. 123-126.
3. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – К.: Наук. думка, 1990. – 319 с.
4. Букия Т.Б. Лингвометодические основы составления пособия по изучению средств выражения долженствования, необходимости и вероятности английского языка. – Тбилиси, 1981. – 51 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.

7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
8. Русская грамматика: В 2 т. – Прага: Academia, 1979. – 1093 с.
9. Сильницкая Г.В., Сильницкий Г.Г. Модель глагольного действия и семантическая классификация глаголов с предикатными актантами // Категории глагола и структура предложения: Конструкции с предикатными актантами. – Л.: Наука, ЛО, 1983. – С. 28-41.
10. Тронь О.А. Семантико-синтаксична структура речень з предикатами дебітивності в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 205 с.
11. Шведова Н.Ю. О долженствовательном наклонении // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1974. – С. 107-121.